

CRKVA SV. PETRA U ZAVALI

(Tabla XII)

Ovaj je članak pripremljen s namjerom, da se šira javnost upozna s dokumentarnim materijalom o položaju, koji se naziva »Crkvina«, u selu Zavali (Popovo Polje). O tom je položaju već bilo riječi u literaturi, ali u skučenu obliku i bez podataka, koji bi dopuštali šire poznavanje kulturno-umjetničkih vrijednosti tog lokaliteta. Riječ je o razvalinama crkvice, koju predaja pripisuje sv. Petru, a koja među bosansko-hercegovačkim spomenicima zauzima izuzetno mjesto.

Selo Zavala udaljeno je trinaest kilometara od jadranske obale, a lako prohodnim usjekom između krševitih bregova povezano je s mjestom Slano kod Dubrovnika. Pretpostavljamo, da blizina tih mjesta i nalaz istovetnog materijala u njima nije slučaj, već rezultat živih kulturnih veza između humskog zaleđa i jadranske obale. Ne želimo na ovom mjestu ulaziti u proučavanje historijskih momenata, koji su utjecali na formiranje arhitektonskih oblika na crkvi Sv. Petra u Zavali, već smo ovdje pripremili tek dokumentarni materijal, koji historičarima može poslužiti za donošenje daljih zaključaka.

Na položaju »Crkvina« u Zavali vide se danas temelji dviju crkava, od kojih nas ovog časa zanima samo ona južnija, jer je sjeverna vjerojatno sagrađena u periodu turske vladavine u Hercegovini.

Građevina se sastoji od jedne veće pravokutne lađe i nešto užeg, četvrtastog prezbiterija u istočnom dijelu. Kroz 88 cm širok ulaz, sa zapadne strane, dolazi se u lađu, kojoj površina obuhvaća $8,60 \times 4,80$ m. Oltarski prostor ima pravokutnu osnovu širine 3,15, dubine 2,77 m. Zidovi su debeli 50 do 52 cm, izuzevši oba bočna zida prezbiterija, kojih se debljina kreće između 67 i 70 cm. Danas se na lokalitetu naziru samo temelji, koji ograđuju zasutu unutrašnjost; ta arheološki još nije istražena, iako se pretpostavlja, da je nestručna ruka ovdje već kopala. Građevni je materijal uglavnom raznesen i većim dijelom upotrebljen za izgradnju kasnije manastirske crkve sv. Bogorodice, a manjim je dijelom upotrebljen za kuće okolnih stanovnika. Oko crkve postojalo je groblje, koje nije istraženo.

Ovoj crkvi nesumnjivo pripadaju stubovi, od kojih se tri danas nalaze u atriju manastira sv. Bogorodice, a jedan je ostao na mjestu i vidi se u oltarnom prostoru ruševine. Stubovi se sastoje od tri dijela: od osnove, debla i kapitela. Plinte osnove i kapitela četvorostrane su, s veličinom strane 62—63 cm. Od plinta se — pomalo kružno zasvedene — plohe povlače u pravcu debla, a odsijecanjem uglovnih bridova postignut je oktogonalni oblik, prilagođen presjeku stabla (korpusa), kojemu debljina iznosi do 50 cm. Visina kapitela i baza osjetljivo varira. Jedan je primjerak visok 29 cm (izgleda kao da je imao funkciju kapitela), drugi 45 cm, a treći 68 cm. Među korpusima ima također razlike. Maločas smo već rekli, da im se debljina kreće do 50 cm, točnije između 45 i 52 cm. Jedan je korpus dosta pravilno usječen, pa širina svake od osam strana varira između 19 i 24 cm. Drugom stubu, kojemu jedan kraj ima četvrtast presjek, zasječeni su bridovi u širini od 13 cm, pa su mu, prema tome, četiri strane široke svaka 30, a druge četiri svaka 13 cm. Čini se, da su se u Sv. Petru nalazila četiri ovakva stuba, da je svakom visina iznosila oko 2 m, i da su, može se pretpostaviti, imali funkciju nosača kupole, koja je vjerojatno bila četvrtaste osnove, upravo onako, kako to vidimo kod nekoliko starohrvatskih crkvića na dalmatinskom tlu.

Ono, što čini naročitu draž ove crkve, jest njezina bogata skulptorska dekoracija, samo je šteta, što na tim vrijednim dokumentima većinom ima izvjesnih oštećenja. Sačuvano je sedam fragmenata:

I. *Fragment ploče oltarne pregrade*, na jednoj strani ispunjen troprutim pleterom u obliku rombova i krugova zauzanih s polukrugovima, koji su međusobno povezani. Jedna je strana ploče ravno otučena, vjerojatno s namjerom, da se kasnije ugradi u neku arhitekturu.
Vapnenac. Veličina: $70 \times 47 \times 13$ cm.

II. *Dva fragmenta ploče oltarne pregrade* (spojni je dio zametnut). Sredina ploče ukrašena je troprutim krugom, unutar kojega se sijeku troprute dijagonale spajajući suprotne uglove ukrašene plohe.

Uglovne strane zatvaraju četvrtine troprutih kružnica. Okvir ploče izuzetno je načinjen od troprute trake.

Vapnenac. Veličina: $58 \times 43 \times 13$ cm.

III. *Fragment ploče oltarne pregrade.* Površina ploče ukrašena je s jedne, uže, strane troprutom pletenicom, a na većem dijelu ploče, kvadratnog oblika, urezan je krug od troprute trake, zauzlan na četiri strane troprutim zavojima. Ploča je na jednoj strani ravno otučena (kao i br. I).

Vapnenac. Veličina sačuvanog dijela: $55 \times 47 \times 10$ cm.

IV. *Četiri fragmenta ploče oltarne pregrade* mogu se s lakoćom ukomponirati u cjelinu. Ploča je ukrašena troprutim pleterom, s ornamentom, kojemu su kutovi oštro modelirani. Po sredini je pravilan romb, kojega se strane produžavaju prema uglovima ukrašene plohe, da se zatim svedu u polukrugove, na sredini međusobno zauzlane. Ploča je s uzdužne strane otučena. Čini se, međutim, da je taj odbijeni komad fragment s pletenicom od troprutog pletera, koji smo dio (ploče) obilježili brojem IVa.

Vapnenac. Visina sačuvane ploče 52 cm, visina dodatka 24 cm, širina obaju komada 47 cm, a debljina 13 cm.

V. *Dva fragmenta oltarne pregrade* čine ploču na kojoj su unutar okvira prikazane dvije ptice. Veći dio površine ispunjava lik ptice, koji bi trebalo da nas podsjeti na pauna; glavu ptice okružuje plastičan ornament u obliku svetačke aureole. Dug, povijen vrat u neprekinutoj liniji prelazi u prošireno krilo, ispod kojega se nazire nezgrapno tijelo s nogama, sličnima kracima gmizavaca. Kitnjast rep načinjen je od šest zavijenih rakovica. Na prijelazu vrata u krilo izrasta tropruta povlaka. Ova se ptica nogama prihvaća druge, manje, koja ispunjava jedan od uglova ploče. Po svom općem izgledu manja je ptica nešto bliža realnom svijetu, iako je i ona u velikoj mjeri stilizirana, pa joj je teško naći odgovarajući uzor u prirodi. U gornjem dijelu ploče jedan je komad odbijen i izgubljen. Vapnenac. Veličina: $67 \times 47 \times 10$ cm.

VI. *Ploča oltarne pregrade* sadrži prikaz dviju okruženih ptica, kljunovima okrenutih jedna prema drugoj. Njihovi repovi svedeni su u oblik rakovice. Tijela su im izvedena shematski na način prutaste dekoracije. Između ptica nalazi se posudica, po svoj prilici kalež simboličkog značenja. Ploča je na plohi s ukrasom okrnjena, tako da je oštećen i uništen rep jedne ptice.

Vapnenac. Veličina: $25 \times 47 \times 15,5$ cm.

Sve ove ploče (od I—VI) nedavno su prenesene u Trebinje, gdje su ušle u inventar novoosnovanog muzeja tog mjesta.

VII. *Fragment kamene grede, s ukrasom virovite rozete, uzidan je u vanjski zid samostanske crkve Sv. Bogorodice u Zavali.*

Vapnenac. Veličina: $37 \times 12,5$ cm.

Rezimirajući podatke vidimo, da su od stare crkve Sv. Petra u Zavali osim temelja građevine preostala još četiri masivna stuba i sedam (možda osam) komada ukrašenog namještaja.

Zbog četvrtasto oblikovanog oltarskog prostora tlocrt crkve upućuje nas na neke crkvene građevine u dalmatinskom području. Suvišno je da ih ovog časa sve nabrajamo, jer je dovoljno spomenuti dva ili tri primjera: stari Sv. Stjepan u Dubrovniku, Sv. Nikola u Veloj varoši u Splitu. Sv. Petar u Priku kod Omiša i dr. Druga osobina ovog tlocrta jest asimetričnost. Osovina zapadnog portala, po svoj prilici okomica na zapadni zid, udara u južni dio oltarskog prostora. Očito je, dakle, da se zidalo bez detaljnog nacrti i tehničkih pomagala, naoko i otprilike, što je dovelo do znatne varijabilnosti mjera i dimenzija mnogih dijelova ovog objekta, a to čini jednu od njegovih karakteristika.

Fragmenti četiriju masivnih oktogonálnih stubova upućuju na pretpostavku, da je u predoltarskom prostoru postojala kupola, vjerojatno četvrtaste osnove. Njezine uglove nosili su stubovi. Jednostavna obradba stubova ne pruža nam neki naročito čvrst oslonac za bliže njihovo datiranje, ali nas njihov oblik nesumnjivo upućuje na zaključak, da su oni dio arhitekture ovog objekta, pa ih prema tome vremenski treba odrediti u predromanički period.

Ukrašene su ploče u ovoj crkvi najvjerojatnije služile kao pluteji oltarske pregrade. Gotovo sve imaju jednaku širinu (47 cm) i isti okvir jednostavne profilacije, s izuzetkom ploče II. Što se tiče »stila« u najužem smislu riječi, čini nam se, da su dvije po dvije ploče izvedene jednako, istina s različitim ornamentalnim motivima, ali da su po općoj fizionomiji vrlo bliske. To se naročito odnosi na ploču III. i njoj odgovarajuću zajednicu brojeva IV. i IVa. Isto je tako ploča V. po dekoraciji vrlo bliska broju VI, kojoj je visina znatno manja od prethodne, ali bit će vrlo vjerojatno, da joj je veći dio zamećen. Po osnovnoj koncepciji ornamentalnog ukrasa (ploče I. i II.) dosta su bliske. Čini nam se, da bi sistem od tri para ovih ploča mogao da se uz dodatak ostalih potrebnih arhitektonskih elemenata (razdjelni stupići i mjesto za prolaz) — oblikuje u oltarsku pregradu za prostoriju od 4 80 m široku, koliko i iznosi širina lađe ove crkve. Ploča I. bila je prvobitno nešto duža nego što je danas. Ravno odsječeni dio upućuje nas na pretpostavku, da njezino osakaćenje nije rezultat nesmotrena razaranja, nego posljedica adaptiranja prilikama, kojima ona u nekom času nije odgovarala. Čini se, da se to isto dogodilo i s pločom III. Analogno ploči III. vjerojatno su i ploču IV. prvobitno činila dva ukrasna polja, koja su danas razlomlje-

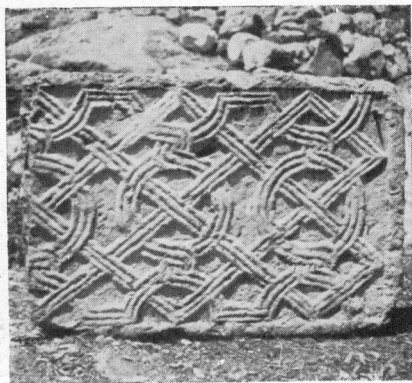
na (ploča IV. i IV.a). Za tu pretpostavku govore ne samo identične mjere, nego i ponešto naglašeno uglato oblikovano pleterno pruće. Posebnu temu ove pregrade čine ploče s figuralnim prikazima. Ne upuštajući se dublje u smisao prikaza, koji sadrže ploče V. i VI., mišljenja smo, da se tu kriju reminiscencije na starokršćansku simboliku. Velika ptica s ploče V. vjerojatno je paun, dobro poznati simbol iz najranijih stoljeća kršćanstva, a okrunjene ptice na manjoj ploči nesumnjivo predstavljaju liturgičnu aluziju. Pojava figuralnih motiva pored pleterne dekoracije navodi nas na razmišljanje. Na pločama od I. do IVa. nalazi se čist geometrijski ornament, izveden od isprepletenih trostrukih prutića, i nigdje nema ni traga pleteru u dvije ili u više od tri trake. Ptice na pločama V. i VI., paun i golubovi, jako su stilizirani i pretvoreni u dekorativnu shemu posebna značaja. U oba slučaja dolazimo do zaključka, da su ploče rađene u vrijeme, kada se već formirala zrela pleterna skulptura, to jest u vrijeme između IX. i prve polovice XI. st.

Krug oko glave pauna na ploči V. i posudica između ptica na ploči VI. već su predmeti nesumnjivo simbolična značenja, a takve pojave susrećemo na kraju perioda pleternih skulptura, dakle u drugoj polovici XI. st., kada počinje prepletanje i miješanje starih oblika pletera s tendencijama rane romantike. Majstor ovih ploča učio je zanat u radionici, koja je proizvodila pleterne ornamente u doba punine stvaranja tih oblika. Pri izradbi ukrasa s figuralnim prikazima on i na ove motive prenosi geometrizaciju pleternog stila. To se ogleda u oblikovanju pojedinih dijelova ptičjeg tijela, koje

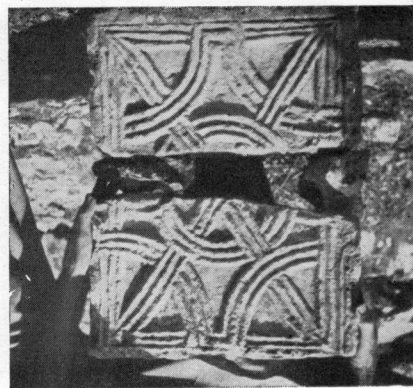
je izvedeno na način prutića, a za oblikovanje repova upotrebljene su rakovice, čest element dekoracije greda u oltarskim pregradama. Uglovito vođenje troprute vrpce čini nam se ipak kao znak kasnijeg nastanka opisanog pleternog ukrasa u općoj liniji razvoja ovog stila.

Ploče iz Zavale čine stilsku, a vjerojatno i vremensku cjelinu s crkvenom građevinom, pa se prema tome u tom pravcu približno može odrediti i vrijeme njihova nastanka. U svakom slučaju, ovoliki broj ulomaka pleterne ornamentike, nađen na jednom mjestu, značajan je za prilike u Bosni i Hercegovini, gdje su ostaci ranosrednjovjekovne skulpture — u odnosu prema nekim drugim pokrajinama — malobrojniji. Nalaz je veoma koristan za proučavanje kulturnih veza i historijskih prilika ovoga kraja.

Na kraju bismo htjeli dodati još jednu primjedbu. Upoređujući tlocrt i konstruktivne dijelove Sv. Petra s pločama oltarne pregrade, dolazimo do spoznaje, da su na ovim poslovima sudjelovala dva čovjeka. Jedan, zidar, vjerojatno domaći čovjek, radi jednostavno i u pojedinostima dosta nemarno; drugi, klesar, pokazuje dosta obrtničke vještine, smisla za mjeru i odnos, za red i simetriju. On je dobar crtač, inventivan i pomalo originalan u izboru motiva i predmeta klesanih reljefa, zbog čega njegov rad u odnosu prema sličnim reljefima, nađenim u drugim krajevima naše zemlje, nimalo ne zaostaje ni s obzirom na kvalitetu izradbe, ni s obzirom na postignute likovne vrijednosti.

1

2

3

4

4a

5

6

1.—6. — Sv. Petar u Zavali,
fragmenti oltarne pregrade

TABLA XII